

پژوهشنامه عرفان

دوفصلنامه علمی، سال یازدهم،

شماره بیست و دوم،

پاییز و زمستان ۱۳۹۸،

صفحات ۱۷۲-۱۵۳

اهمیت جعفر خلدی

در تصوف مکتب بغداد و عرفان شیعی

* محمد سوری

** محمود سوری

چکیده: جعفر خلدی یکی از بزرگان مکتب تصوف بغداد است که تاکنون در پژوهش‌های مربوط به تصوف نادیده انگاشته شده است. خلدی از جنبه‌های متعددی در مطالعات تاریخ تصوف اهمیت دارد. وی از بزرگان مکتب بغداد است در اوج و افول این مکتب زیسته و در دوره افول این مکتب، شیخ المشایخ صوفیه به‌شمار می‌رفته و بخش مهمی از میراث صوفیه به‌واسطه او به نسل‌های بعدی منتقل شده است. دیگر اینکه شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد خلدی از مفسران طراز اول زمان خود بوده است، ولی در طی زمان تفسیر او سرنوشت خاصی پیدا کرده و گویا تمامی یا بخش‌هایی از آن به نام دیگران قلمداد شده است. و اما مهم‌ترین ویژگی خلدی که تاکنون کاملاً از دید محققان دور مانده، گرایش‌های متشیعانه اوست. وی اولاً به اهل بیت ارادت بسیار خاص داشته است و ثانیاً بر برخی از آموزه‌های تشیع، همچون وصایت و جانشینی بلافضل امیرالمؤمنین و نیز انحصار اهل بیت در اصحاب کسا تأکید کرده است. در مقاله حاضر به این ویژگی‌های مهم جعفر خلدی پرداخته‌ام.

کلیدواژه‌ها: جعفر خلدی، تصوف بغداد، عرفان شیعی، تفاسیر عرفانی، گرایش‌های متشیعانه در تصوف

e-mail: soori@isca.ac.ir

* استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (نویسنده مسئول)

e-mail mahmoodsoori1357@gmail.com

** دکتری مدرسی معارف اسلامی از دانشگاه علامه طباطبائی

مقاله علمی - پژوهشی است. دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۲/۳۱ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۷/۲۱

مقدمه:

ابومحمد جعفر بن محمد بن نصیر بن قاسم خَواص صوفی زاهد محدث بغدادی معروف به جعفر خلدی (۳۴۸-۲۵۳) در شهر بغداد، مهم‌ترین مرکز تصوف آن زمان، می‌زیست که عصر طلایی تصوف این دیار شمرده می‌شود. خلدی که در نوجوانی بر اثر راهنمایی پیری روشن ضمیر به وادی تصوف گام نهاده بود، صحبت مشایخ بزرگی همچون ابوالحسین نوری و سمنون محب و رؤیم بن احمد و ابومحمد جریری و ابوبکر شبلی و بسیاری دیگر از بزرگان تصوف را درک کرده بود، ولی همگان او را به شاگردی و مصاحبت بزرگ صوفیان بغداد، جنید بن محمد بغدادی نهندی می‌شناختند؛ همو که لقب «خلدی» را بر وی نهاد و جعفر بن محمد ارادتمندانه درباره او گفته بود: «در میان مشایخ ما کسی جامع‌تر از جنید در علم و حال نبود. بیشتر آنان را دانش زیاد بود و حال نداشتند و عده‌ای حال بر آن‌ها چیره بود و دانش اندک؛ اما جنید حالی خطیر داشت و علمی فراوان؛ چون حالش را می‌دیدی بر علمش برتری داشت و آن‌گاه که علم او را می‌شنیدی بر حالش رجحان داشت» (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲، ج ۸: ۱۷۲-۱۷۱).

۱. خلدی؛ زیستن در اوج و فرود مکتب بغداد

جعفر خلدی متولد سال ۲۵۳ است؛ سال مرگ سری سَقَطی؛ دایی و مربی و مرشد استادش جنید بغدادی، که به‌واقع مؤسس مکتب تصوف بغداد بود و در تصوف شیوه اعتدال را رعایت می‌کرد و در پیروی شریعت اصراری تمام داشت (زرین کوب، ۱۳۸۵: ۱۱۶).

اندک‌اندک که خلدی بزرگ شد و پروبال گرفت و به نوجوانی رسید و به تصوف و صوفیان گرایید، مکتب بغداد نیز پس از درگذشت سری سَقَطی رشد یافت و مورد توجه صوفیه قرار گرفت و متصوفه دیگر بلاد که به قصد حج یا سیاحت از بغداد عبور می‌کردند، اغلب در آنجا ساکن می‌شدند و یا دست کم لختی در آنجا درنگ می‌کردند و این همه به برکت مشایخ بزرگ این شهر و به‌ویژه جنید بغدادی بود.

خلدی به نیمه عمر طولانی مدتش رسیده بود که جنید خرقة تهی کرد و ابومحمد جریری را به جانشینی خویش برگزید. از این زمان است که تصوف بغداد اندک‌اندک به دو دلیل مهم رو به افول نهاد و صوفیان ناگزیر به خراسان و دیگر بلاد اسلامی روی آوردند.

دلیل نخست: نخستین دلیل افول مکتب تصوف این دیار، شرایط اجتماعی - سیاسی بغداد است. بغداد در سال‌های پایانی قرن سوم و سراسر قرن چهارم، از نظر اجتماعی و سیاسی رنگ آرامش و راحتی به خود ندید و پیوسته منازعات مدعیان خلافت و نزاع میان پیروان مذاهب و نیز بلایای طبیعی، شهر را دستخوش بی‌ثباتی کرده بود. در طول این صدواندی سال، گرچه خلفای عباسی داعیه حکومت داشتند، این ترکان و حمدانیان و بریدیان و آل بویه و در یک کلام، امیرالأمراها بودند که حکومت می‌کردند یا دست کم در کشمکش برای حاکم شدن به سر می‌بردند و خلیفه بازیچه دستشان بود. برای نمونه، ابوعلی مسکویه درباره نزاع‌هایی که در سال ۲۹۶ به خلافت یک‌روزه ابن معتز انجامید نوشته است: «در بغداد فتنه و تاراج و غارت و کشتار به راه افتاد» (مسکویه رازی، ۱۳۷۷، ج ۵: ۵۷) یا در سال ۳۳۰ که بریدی بر بغداد مسلط شد، «از مراسم قتل و غارت دقیقه‌ای مهمل نگذاشت» (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۲: ۳۰۰). نیز در سال‌های ۲۷۰ و ۲۹۲ و ۳۲۸ و ۳۳۳ سیل بخش‌هایی از شهر را ویران کرد؛ به طوری که در سیل نخست، هفت‌هزار خانه در محله کَرخ ویران شد. قحطی و طاعون، مشکل دیگر بغداد بود. قحطی همراه با طاعون در سال‌های ۳۰۷ تا ۳۳۷ زندگی را تحمل‌ناپذیر کرده بود و حریق سهوی و عمدی در سال‌های ۳۰۸ و ۳۰۹ و ۳۲۳ به محله کَرخ آسیب‌هایی وارد آورد (رک: دوری، ۱۳۷۶، ج ۳: ۵۴۷).

دلیل دوم خود دربردارنده سه مسئله است: یکی مرگ مشایخ بزرگ بغداد و تهی شدن این شهر از بزرگان تصوف در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم است؛ مشایخی که هرکدام در بارور شدن تصوف بغداد نقشی پررنگ داشتند و جای خالی‌شان جبران‌ناپذیر می‌نمود؛ کسانی چون ابوالحسین نوری و جنید بغدادی و سُمونون محب و رُویم بن احمد و ابومحمد جُریری.

مسئله دیگر بی‌باکی‌های صوفیانی چون حسین بن منصور حلاج و ابوبکر شیبلی در افشای اسرار صوفیان بود که موجب بیمناکی دستگاه خلافت عباسی از آرای صوفیه شد و به طرد حلاج از سوی استادش جنید بغدادی و برخی دیگر از صوفیان بغداد انجامید و محنت فراوانی بر صوفیه بغداد وارد آورد و دودستگی ایشان را موجب شد و در نهایت سر او را بر دار کرد. در این میان، جعفر خلدی از کسانی است که ظاهراً در حیات و ممات جنید از او پیروی کرد و آشکارا دشمن حلاج بود؛ چنان‌که عَرِیب بن سعد قُرطُبی در کتاب *صلته تاریخ الطبری* در حوادث سال ۳۰۹ نوشته است: «ابویعقوب اقطع (پدرزن حلاج) و جعفر خلدی می‌گفتند: حلاج کافری خبیث است» (قرطبی، ۱۸۹۷).

۱۰۸). مورخ بزرگ صوفیه، ابو عبدالرحمان سلمی نیشابوری نیز در کتاب مفقود خود به نام تاریخ الصوفیه از خلدی نقل کرده بوده است که ابویعقوب اقطع، پدرزن حلاج، و عمرو مکی هر دو می‌گفتند: «حلاج کافری خبیث است» (ذهبی، ۱۴۲۴، ج ۲۳: ۲۵۳).

مسئله سوم نِقار و اختلاف میان صوفیه و مخالفت برخی از ایشان همچون احمد بن محمد باهلی معروف به غلام خلیل و ابن یزدانیا رُموی با شیوه جنید بغدادی و شاگردانش، از جمله جعفر خلدی بود. این دومی با طریقه بزرگان صوفی بغداد همچون جنید بغدادی و ابوالحسین نوری و سمون محب و جعفر خلدی و ابوبکر شبلی مخالفت می‌ورزید و می‌گفت آن‌ها حال‌های غیر واقع و اشارت‌های بی‌مغز دارند. او همچنین بی‌باکی صوفیه بغداد را در افشای اسرار نکوهش می‌کرد (رک: پورجوادی، ۱۳۷۷: ۹۱-۶۶). صوفی معتزلی، ابوالحسن علی بن عبدالرحیم واسطی قنّاد درباره ابن یزدانیا ر و دشمنی او با مشایخ بغداد قصیده‌ای سروده و در آن نام مشایخی را آورده که مورد طعن ابن یزدانیا ر قرار گرفته‌اند. ذوالنون مصری و جنید بغدادی و ابوالحسین نوری و سمون محب و جعفر خلدی کسانی‌اند که نامشان در این ابیات آمده است (سراج طوسی، ۱۹۴۷: ۱۱). روزبهان بقلی شیرازی نیز دردمندانه آن روزگار محنت و دشواری را چنین توصیف می‌کند:

ندیدی که با حارث مُحاسبی و معروف گرخی و سَری سقطی اهل ظاهر چه کردند؟
 ندیدی که غلام خلیل با جُنید و رُویم و سُمنون و دَقاق و اباحمه چه تخطی‌ها کردند،
 تا جمع حق را پراکنده کردند؟ ندیدی [ابن یزدانیا ر با مشایخ عراق چه نمودند تا شبلی
 را چندین بار به مارستان بغداد فرستادند؟ ندیدی که ابن عیسی با حسین چه کرد تا او
 را سه هزار دُرّه بزدند، و بعد از آن دست و پای وی ببریند و آن‌گه برآویختند و بعد
 از آن بسوختند. کلمه‌اش چه بود که «حسب الواجد إفراد الواحد» (بقلی شیرازی،
 ۱۳۸۵: ۶۰).

به‌هرروی، آن روزها، دوره سخت و دشواری برای صوفیان بغداد بود و تصوف آن سامان به‌رغم بالندگی فراوان، دچار فتنه‌ها و آفت‌هایی گردید که بسیاری از صوفیه، همچون جنید بغدادی و بسیاری از شاگردانش، از جمله جعفر خلدی می‌کوشیدند خود را از آن محفوظ دارند. بدین ترتیب، مسائل ناگوار اجتماعی، آزار و اذیت صوفیان و نِقار میان بزرگان تصوف که گاه حتی به مخاصمه و تکفیر یکدیگر می‌رسید، اندک‌اندک بنیاد تصوف بغداد را بر باد داد و شور و نشاط

را از آن گرفت و صوفیه را به دو کار واداشت: یا متفرق شدن و ترک این دیار و یا حزم و احتیاط بسیار در حفظ اسرار مشایخ؛ چنان که جعفر خلدی گفته است:

از آن بینماکم که مشایخ مرا در پیش حضرت حق بازخواست کنند که به چه دلیل اسرار ما را نزد مردمان فاش ساختی؟ (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲ق، ج ۸: ۱۵۰).

وقتی جعفر خلدی که در حزم و احتیاط پای بر جای پای استادش جنید گذاشته بود، اینچنین خود را بر افشای اسرار مشایخ سرزنش می کند، بهتر می توان درک کرد که بی پروایی های حلاج و شبلی چه تأثیر مخربّی بر اوضاع و احوال صوفیه داشته است.

با این اوصاف و بدبینی عمیقی که دستگاه حاکم و علما و فقها به تصوف و صوفیه پیدا کرده بودند، جعفر خلدی بزرگ مشایخ بغداد شد. او پس از درگذشت جنید و قتل حلاج و کشته شدن ابومحمد جُرّیری جانشین جنید در ماجرای کشتار حاجیان در منطقه هبیر، و مجنون شدن و به بیمارستان کشیده شدن کار ابوبکر شبلی، تا زمان مرگش به مدت ۳۷ سال بزرگ مشایخ بغداد شمرده می شد؛ چنان که صفّدی در کتاب *الوافی بالوفیات* (صفّدی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۱: ۱۰۹) او را با صفت «پیر صوفیه و بزرگ ایشان» (شیخ الصوفیه و کبیرهم) خوانده است.

جعفر خلدی همچون دیگر مشایخ بغداد محدثی چیره دست و موثق بود و در دوره جوانی نزد بسیاری از محدثان زمان حدیث فراگرفته بود، ولی به نظر می رسد رویدادهای ناگواری که در اوایل سده چهارم هجری برای صوفیه بغداد پیش آمد، موجب گردید خلدی اندک اندک از تصوف و دستگیری سالکان فاصله بگیرد و هرچه بیشتر به حدیث و روایت حدیث روی بیاورد. این رویکرد از دید دیگر مشایخ صوفیه نیز پنهان نمانده بود و برای مثال ابوالخیر تیناتی که در فراست و توکل یگانه زمان خود به شمار می رفت، در نامه ای به جعفر خلدی از این رویه او به شدت انتقاد کرد: «وزر جهل درویشان بر شما بود؛ زیرا که شما بر خویشتن مشغول شدید [و] از تأدیب ایشان بازماندید تا ایشان در جهل بماندند» (قشیری، ۱۳۸۵: ۵۰۳).

شاهد دیگری که این تحلیل را تأیید می کند آن است که از آثاری که خلدی در تصوف داشته است، به ویژه کتاب *حکایات الصوفیه* هیچ نسخه ای نمانده است، ولی از «جزو» های حدیثی او چند مورد مانده و برخی به چاپ رسیده است. برای نمونه، دو مجلس او در املائی حدیث به تاریخ بیستم رمضان ۳۳۷ و چهاردهم رجب ۳۳۹ منقول در مجموع فیهِ عشرة أجزاء حدیثیه یا دو نسخه

خطی حدیثی به نام مشترک جزء فیہ من فوائدِ اُبی محمد جعفر بن محمد بن نصیر بن القاسم الخواص الخُلدی الزاهد یکی به تاریخ سوم رجب ۳۴۰ و دیگر بدون تاریخ، که در آن‌ها صبغۀ محدث بودن خُلدی بر دیگر جنبه‌های او می‌چربد و وجه صوفیانۀ او تقریباً نادیده انگاشته شده، اکنون در اختیار ماست و از قضا همه این‌ها به اواخر حیات او مربوط می‌شود. به‌راستی باید دید چرا شیخی صوفی که در ابتدای کار خود در تصوف گفته بود:

در ابتدای ورودم به وادی تصوف، شبی در خواب هاتفی ندایم داد که: ای جعفر، به فلان موضع برو و زمین آن‌جا را بکن؛ برای تو چیزهایی در آن مدفون است. برخاستم و به آنجا رفتم و پس از حفر، صندوقچه‌ای مالامال از دفترهایی یافتم. پس آن را بیرون آوردم و خواندم. در آن، اسامی و ویژگی‌های شش هزار شیخ از اهل حقیقت و اصفیا و اولیا، از زمان آدم تا امروز بود که همگی مرا به تصوف فرامی‌خواندند (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲ق، ج: ۸، ۱۴۸)

در دو دهۀ پایانی عمر خود که در مقام محدث شناخته می‌شود، چنین از تصوف دوری می‌گزیند و در مهد تصوف تنها به نقل حدیث روی می‌آورد.

۲. خُلدی؛ حکایت‌گر صوفیان

جعفر خُلدی صوفی‌ای دست‌به‌قلم است. او را «شیخ صوفیان در عصر خود و داناترین ایشان به حدیث» (زرکلی، ۱۹۹۲م، ج: ۲، ۱۲۸)، «صاحب جمع کتب و تاریخ و حکایات» (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۸۶: ۴۹۵) و «محل رجوع علوم قوم و کتاب‌هایشان و حکایاتشان و سیرشان» (ابن عماد حنبلی، ۱۳۵۰، ج: ۲، ۳۷۸) می‌دانستند که «اندر فنون علم مُتبحر بود و حافظ انفاس مشایخ و راعی حقوق ایشان بود» (هجویری، ۱۳۸۴: ۲۳۸). خود او به دو نقل گفته بود که صدوسی‌و‌اند (سلمی، ۱۹۹۷م: ۴۳۴) یا دو بیست دیوان (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۸۶: ۴۹۵) از دیوان‌های مشایخ (= آثار تدوین‌شده مشایخ) نزد من است و به آن مباحث می‌کرد. نیز مدعی بود «که دوهزار پیر شناسم» (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۸۶: ۴۹۵). او صاحب اسرار فراوانی بود که آن را به کسی بازگو نکرد. خودش در سخنی شطح‌گونه گفته است: «اگر صوفیان مرا به حال خودم رها کنند همه اسانید دنیا را برایتان خواهم آورد» (قاضی تنوخی، ۱۹۹۰م، ج: ۱، ۱۵۹).^۱

خلدی را به زانو زدن در پیشگاه مشایخ می‌شناختند و سفرهای بسیاری که محنت آن را برای گردآوری احوال مشایخ و حکایات ایشان به جان می‌خرید؛ حکایاتی که از همان زمان دهان‌به‌دهان می‌گشت و درباره آن می‌گفتند: «مشایخ عراق می‌گفتند: شگفتی‌های تصوف بغداد سه چیز است: اشارات ابوبکر شبلی و نکته‌های مُرتعش و حکایات جعفر خلدی» (سَلَمی، ۱۹۹۷: ۳۴۹).

جعفر خلدی برای گردآوری این حکایات که ظاهراً آن را در کتابی - مفقود است - به نام *حکایات المشایخ یا حکایات الأولیاء* جمع کرده بود، بسیار سفر کرد. او از بغداد به دیگر شهرهای عراق همچون کوفه (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲، ج: ۸: ۱۴۶) و کربلا (ابن جوزی، ۱۴۲۰، ج: ۲: ۲۰۱) و نیز مصر (ابن اثیر، ۱۴۲۴، ج: ۲: ۴۷) و مکه و مدینه (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲، ج: ۸: ۱۴۶) و بیت المقدس (ابن خمیس، ۱۴۲۷، ج: ۲: ۱۵۳) و حِمص (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲، ج: ۸: ۱۵۱) سفر کرد و هر جا از شیخی، نام و آوازه‌ای برمی‌خاست، خود را به مجلس او می‌رساند و بهره می‌برد و سرانجام در زادگاهش بغداد رحل اقامت افکند (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲، ج: ۸: ۱۴۶). این مسافرت‌ها و گردآوری اقوال و اخبار و نوشته‌های بزرگان صوفیه، از خلدی پیری ساخته بود که در علوم صوفیه و آثار و حکایات و سیره ایشان مرجع قوم بود (رک: سَلَمی، ۱۹۹۷: ۴۳۴) و مجلس مفصلی داشت و البته مثل باقی مشایخ، بسیار پارسا و پرهیزکار بود. خود او گفته است: «هیچ پیمانی بر خود با خدای تعالی نبستم، که آن را شکسته باشم» (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲، ج: ۸: ۱۴۹).

جعفر خلدی برخلاف بسیاری از مشایخ آن دوره، علاقه وافری به ثبت نام‌های مشایخ سلف و حکایات آن‌ها داشت. برای نمونه، محمد بن اسحاق الندیم از او نقل کرده است:

به خط جعفر خُلدی خواندم و نیز همین مطلب را از او شنیدم که می‌گفت: من از جُنید بغدادی و او از سَرّی بن مغلّس سقَطی و سَرّی از معروف گرخی و معروف از فرقد سَبّخی و فرقد از حسن بصری و حسن از انس بن مالک کسب علم کردیم. همچنین جعفر می‌گفت که حسن هفتاد نفر از بدریان را ملاقات کرده است؛ یعنی به جز انس از صحابه بسیاری نیز دانش آموخته است (ندیم، ۱۳۸۱: ۲۳۴).

این نقل قول که مربوط به قرن چهارم بوده، در زمان حیات جعفر خلدی یا اندکی پس از فوت او نگاشته شده و به نظر می‌رسد معتبر باشد؛ تاجایی که برخی حتی آن را نخستین سلسله از سلسله‌های صوفیان دانسته‌اند (رفیعی، ۱۳۷۵، ج: ۴: ۴۱۷). البته شاید نتوان خلدی را در این مقام درصدد

سلسله‌سازی دانست؛ زیرا از اواسط قرن ششم به بعد است که می‌بینیم برخی از صوفیان به پیروی از محدثان، به دنبال رشتهٔ اتصال خود با حضرت رسول هستند. از این رو، به نظر می‌رسد خلدی تنها می‌خواسته از پیران خود نام برده باشد و تا آنجا هم که جست‌وجو کردیم، سلسله‌ای تشکیل شده از همهٔ این افراد در کتاب‌هایی که به سلسله‌های صوفیان اشاره کرده‌اند، دیده نمی‌شود.

خلدی در ادامه، فهرستی طولانی از سی‌وچهار نفر از عابدان و زاهدان و صوفیان پیش از خود نوشته که احتمالاً از اقوال و اخبار ایشان در آثار خود بهره می‌برده است و می‌تواند در شناخت تصوف قرن دوم و سوم کمک شایانی بکند. این افراد عبارت‌اند از: حسن بصری، محمدبن سیرین، هرم بن حیّان، علقمة الاسود، ابراهیم نخعی، شعبی، مالک بن دینار، محمدبن واسع، عطاء سلمی، مالک بن انس، سفیان ثوری، اوزاعی، ثابت بُنّانی، ابراهیم تیمی، سلیمان تیمی، فرقد سَبْخی، ابن سماک، عتبه الغلام، صالح مُرّی، ابراهیم ابن ادهم، عبدالواحد بن زید، ابن منکدر، محمدبن حبیب فارسی، ربیع بن خثیم، ابومعویه اسود، ایوب سختیانی، یوسف بن اسباط، ابوسلیمان دارانی، ابن‌ابی‌حواری، داود طائی، فتح موصلی، شبیان راعی، معاف بن عمران و فضیل عیاض (ندیم، ۱۳۸۱: ۲۳۴).

۳. خلدی؛ مفسّری ناشناخته

قرآن کریم یکی از مهم‌ترین منابع تصوف و عرفان اسلامی است و صوفیان و عارفان در گفتار و رفتار خود اهتمام ویژه‌ای به نکته‌یابی از این کتاب آسمانی و تفسیر آیات الهی داشته‌اند. از این روست که تفسیرهای پرشمار عرفانی پدید آوردند و در آن به لایه‌های ژرف‌تری از معارف قرآنی اشاره کردند. جعفر خلدی نیز از این قاعده بیرون نیست و در سخن خود، نکته‌هایی در تفسیر بعضی آیات ارائه کرده است. البته دربارهٔ تفسیر عرفانی خلدی بحث مهم‌تری نیز مطرح است و آن اینکه، ابو عبدالرحمان سُلمی در *حقایق التفسیر* اقوال بزرگان صوفیه را در تفسیر عرفانی آیات قرآن گرد آورد. بیشترین اقوال این تفسیر مربوط است به «جعفر بن محمد» و ابن عطا و ابوالحسین نوری و حلاج، که در بخش مربوط به «جعفر بن محمد» تفسیر باطنی حدود سیصد آیه از آیات قرآن کریم ارائه شده است. سُلمی در تفسیر هریک از آیات، یک سخن و گاه دو یا سه سخن از «جعفر بن محمد» نقل کرده است.

درباره انتساب این اقوال به ابن عطا و نوری و حلاج تاکنون کسی تردید نکرده است، ولی از زمانی که ماسینیون و پل نويا بخش منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام را شناسایی و استخراج و منتشر کردند، به تدریج پژوهشگرانی در دفاع یا رد این انتساب دیدگاه‌هایشان را ابراز نمودند و در مجموع دلایل کسانی که به دلایل محتوایی و سندی و یا با مقایسه دیگر منابع تصوف در انتساب همه این اقوال به امام صادق علیه السلام تردید می‌کنند، استوارتر به نظر می‌رسد و برخی از این اقوال به یقین از جعفر بن محمد دیگری است که در این میان، جعفر خُلدی محتمل‌تر از دیگران به نظر می‌رسد و شاید بتوان مدعی شد که امر در این مسئله، تنها بین دو جعفر در گردش است: جعفر بن محمد الصادق علیه السلام و جعفر بن محمد الخُلدی.

برای گفتن سخن نهایی در این باره، شاید لازم باشد کهن‌ترین نسخه‌های حقایق التفسیر را به دقت واکاوی کرد و جملات منسوب به «جعفر» را در این تفسیر از نظر سند و محتوا بررسی کرد. البته با بررسی اجمالی نسخه چاپ‌شده حقایق التفسیر آن قدر تعابیر سُلمی از «جعفر» مذکور گوناگون و متنوع است که به دشواری می‌توان میان جعفرها تفاوت نهاد و هر جمله را به گوینده واقعی‌اش نسبت داد. برای نمونه برخی از تعابیر سلمی را از نظر می‌گذرانیم: جعفر، جعفر علیه السلام، جعفر رحمه الله، جعفر رحمه الله تعالی علیه، جعفر رضی الله عنه، جعفر بن محمد، جعفر بن محمد علیه السلام، جعفر بن محمد رضی الله عنه، جعفر الصادق، جعفر الصادق علیه السلام، جعفر الصادق رحمه الله تعالی علیه، جعفر الصادق رضی الله عنه، الصادق رحمه الله.

دیگر اینکه خود سُلمی در این کتاب یک شکل عمل نکرده و گاه سخنان هر دو جعفر را مُسند نقل کرده است و در بیشتر موارد بدون سند، و البته اینکه مقصود از این «جعفر» مشخص نیست، تنها به سُلمی و کتاب او برنمی‌گردد. فرضیه خلط سخن آن دو بزرگ، زمانی تقویت می‌شود و ملموس‌تر می‌گردد که می‌بینیم شواهدی از آن در غیر بحث تفسیر قرآن کریم نیز وجود دارد. برای مثال ابوعلی مسکویه در جاویدان خرد آورده است: «وقال جعفر بن محمد لأصحابه: علیکم بالصبر! فإنَّ به يأخذُ الحازمُ أو إليه يعودُ الجازعُ» (مسکویه، ۱۴۱۶: ۱۱۷). عبدالرحمان بدوی، محقق کتاب (مسکویه، ۱۴۱۶: ۱۱۷، پاورقی مصحح) این جعفر بن محمد را با «لعل» جعفر بن محمد الخُلدی دانسته، ولی شرف‌الدین عثمان بن محمد قزوینی در ترجمه کهن کتاب، عبارت را به امام صادق علیه السلام

نسبت داده و آورده است: «و صادق به اصحاب خود گفت: بر شما باد که بر صبر محافظت نمایید که حازم دست در وی می‌زند و صاحب جزع پناه با وی می‌برد» (قزوینی، ۱۳۵۹: ۱۲۷).

نکته دیگری که جدا از بحث سند و محتوا، این فرض را که همه اقوال یادشده از امام جعفر صادق علیه السلام باشد، رد می‌کند یا در آن تردید جدی صورت می‌دهد، این است که پس از بررسی همه کتاب‌های زهد و تصوف تا زمان سلّمی می‌توان به این نتیجه رسید که در کتاب‌های زهد مطلقاً و در کتاب‌های تصوف نیز به‌ندرت از امام صادق علیه السلام و سخنان ایشان ذکری به میان آمده است (رک: سوری، ۱۳۹۲: ۱۹۱-۱۹۰). حال چگونه ممکن است در اواخر سده چهارم به‌ناگاه حجم زیادی از اقوال تفسیری امام صادق علیه السلام بدون اینکه زمینه پیشین داشته باشد، ظهور پیدا کند؟ نکته دیگر که کم‌وبیش دیگران نیز آن را به‌نحوی دیگر مطرح کرده‌اند، دوری معنایی این سخنان با نوع تفکر موجود در نیمه نخست سده دوم هجری است. محتوای تفسیر منسوب به امام صادق علیه السلام نشان از پختگی مطالب عرفانی دارد؛ یعنی این محتوا باید در دوره‌ای صادر شده باشد که عرفان به درجاتی از کمال رسیده و مباحث عرفانی نُضج لازم را پیدا کرده باشد. با توجه به محتوای تفسیر می‌توان اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم را تاریخ تقریبی این تفسیر به‌شمار آورد.

به‌رحال اگر این جنبه مغفول‌مانده از جعفر خُلدی به اثبات برسد، به دلیل پرشماری تعداد این اقوال، افزون‌بر خلدی عارف و محدث، با خُلدی مفسّر نیز روبه‌رو خواهیم شد و منظومه فکری صوفیانه او را بهتر خواهیم شناخت. دیگر اینکه امام صادق علیه السلام متوفای سال ۱۴۸ است و جعفر خُلدی متوفای سال ۳۴۸. در طول این دویست سال فاصله از درگذشت این دو شخصیت، فرهنگ عرفان اسلامی از نظر ابداع و تکمیل اصطلاحات صوفیانه به کمال رسیده بود و از این‌رو، اقوال مطرح‌شده در تفسیر جعفر بن محمد، اگر از آن حضرت شمرده شود، می‌توان نتایجی از آن گرفت و اگر از جعفر خُلدی باشد، نتایج دیگری به‌دست می‌آید که جای کار بسیاری دارد.

۴. خُلدی؛ عارف متشیّع

شاید مهم‌ترین وجه اهمیت جعفر خُلدی در تاریخ عرفان اسلامی ربط و نسبتی است که او با اهل بیت علیهم السلام دارد و در بسیاری از موارد این نسبت کاملاً منحصر به‌فرد است. امامان شیعه

همواره مورد احترام صوفیه بوده‌اند و تذکره‌های صوفیان، هم آن حضرات را از بزرگان عرفان به‌شمار آورده‌اند و هم برخی از بزرگان تصوف را به شکل‌های گوناگون، شاگرد و مصاحب و توبه‌کننده بر دست ایشان و دربان آن حضرات دانسته‌اند و جملات بلندی از صوفیان در ستایش معصومان وارد شده است؛ به‌خصوص درباره حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام که او را «سر عارفان» می‌دانند (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۹۹) و جنید بغدادی درباره امیرمؤمنان علی علیه السلام گفته است:

شیخ ما در اصول و فروع و بلا کشیدن، علی مرتضی است رضی الله عنه که مرتضی
بپرداختن حرب‌ها ازو چیزها حکایت کردند که هیچ‌کس طاقت شنیدن آن ندارد
که خداوند تعالی او را چندان علم و حکمت کرامت کرده بود (عطار، ۱۹۰۷، ج ۲: ۹).

در این میان، جعفر خلدی ارادتی تمام به اهل بیت دارد و حجم فراوانی از احادیثی که به روایت او مانده مربوط به اهل بیت است. در ادامه گزارشی از این روایات ارائه خواهیم کرد، ولی به نظر می‌رسد مهم‌تر از این روایات، مسئله زیارت امام حسین علیه السلام در کربلا و شفا یافتن از بیماری باشد.

خلدی نقل می‌کند که یک‌بار که به کربلا و زیارت امام حسین علیه السلام سفر کرده بودم و به شدت به بیماری جرب (نوعی بیماری پوستی) دچار شده بودم، خاک مرقد مطهر حسین بن علی علیه السلام را به بدنم مالیدم و همانجا خوابم برد. وقتی بیدار شدم دیدم اثری از آن بیماری در بدنم دیده نمی‌شود (ابن جوزی، ۱۴۲۰، ج ۴: ۱۶۱).

تا آنجا که می‌دانیم زیارت کربلا و شفاخواهی از تربت امام حسین علیه السلام از اعتقادات شیعیان به‌شمار می‌رود و در میان صوفیه نخستین، از هیچ صوفی دیگری چنین کاری گزارش نشده است.^۲ احتمالاً خلدی که رفتن به سفرهای بسیار شهرت داشته است، به کرات به کربلا برای زیارت می‌رفته؛ زیرا حکایتی دیگر از زیارت کربلا از او روایت شده است. خلدی می‌گوید: به زیارت قبر حسین بن علی علیه السلام رفته بودم و نزد قبر خوابی سبک مرا ربود. پس در آن حال دیدم که قبر شکافته شد و آن حضرت از قبر بیرون آمد. پرسیدم: به کجا می‌روی ای پسر رسول خدا؟ فرمود: از دست اینان از اینجا می‌روم (ابن جوزی، ۱۴۲۰، ج ۴: ۱۶۱-۱۶۲). البته خلدی معلوم نکرده که «اینان»

مورد نظر حضرت چه کسانی هستند؛ شاید برخی از رفتارهای نامناسب زائران در اطراف بارگاه آن حضرت موجب شده بود چنین مکاشفه‌ای برای خلدی رخ دهد.

از حکایت زیارت کربلا که بگذریم، می‌توان خاطر نشان کرد که جعفر خلدی نه تنها از راویان حدیث ثقلین است (خلدی، نسخه خطی شماره ۳۲۰۷، برگ ۱۸ الف) بلکه روایات جعفر خلدی درباره اهل بیت بسیار بیش از این هاست. در این نوشتار تنها به روایاتی می‌پردازیم که جنبه «شیعی» دارد و گرایش متشیعانه جعفر خلدی را نشان می‌دهد و مقوله «جعفر خلدی و اهل بیت» را به مقاله دیگری می‌سپاریم.

الف. اهل بیت

درباره اینکه اهل بیت دقیقاً چه کسانی هستند، میان اهل سنت اختلاف فراوانی وجود دارد و دست کم پنج قول را می‌توان در این خصوص تمیز داد: ۱. به قرینه جمله‌های قبل و بعد که درباره همسران پیامبر^(ص) است این آیه تنها شامل همسران پیامبر^(ص) می‌شود. ۲. آیه شامل همسران پیامبر^(ص) و علی و فاطمه و حسنین علیهم السلام است. ۳. آیه عام است و شامل همه خاندان پیامبر^(ص) می‌شود؛ اعم از همسران و فرزندان و نزدیکان و حتی غلامان و کنیزان پیامبر. ۴. آیه شامل کسانی است که صدقه بر آن‌ها حرام است؛ یعنی آل علی و آل عقیل و آل جعفر و آل عباس. ۵. آیه در شأن اصحاب کسا (پیامبر و علی و فاطمه و حسنین علیهم السلام) نازل شده و مقصود از اهل بیت تنها همین پنج نفر هستند. نظر پنجم در میان شیعیان اجماعی است و برخی از اهل سنت نیز آن را پذیرفته‌اند و شواهد و قرائن و روایات بسیاری آن را تأیید می‌کند (رفیعی، ۱۳۸۰، ج ۱۰: ۴۶۵-۴۶۶).

خلدی از کسانی است که روایات صریح درباره اهل بیت و اختصاص آن را به اصحاب کسا روایت کرده است. به روایت او، ام سلمه می‌گوید آیه تطهیر در خانه من نازل شد و هنگام نزول آیه شش نفر در خانه من بودند: پیامبر و جبرئیل و علی و فاطمه و حسن و حسین علیهم السلام، و من هم در آستانه در ایستاده بودم. پس به رسول خدا صلی الله علیه و آله گفتم: آیا من از اهل بیت نیستم؟ فرمود: تو زن شایسته‌ای هستی، تو از همسران پیامبری؛ ولی نفرمود: تو از اهل بیته (خلدی، نسخه خطی شماره ۳۰۵۴، برگ ۸ ب).

همچنین در جریان مباحثه پیامبر^(ص) با مسیحیان نجران، خلدی راوی روایتی است که با صراحت بیشتری اهل بیت را مشخص کرده است. مطابق این روایت، پیش از مباحثه رسول خدا علی و فاطمه

و حسن و حسین علیهم السلام را صدا زد و آن‌گاه فرمود: بار پروردگارا، این‌ها اهل بیت من هستند (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۲، ج ۳: ۳۶۱). خلدی نه تنها از انحصار اهل بیت در اصحاب کسا، به عنوان تفسیر صحیح آیه تطهیر در میان چندین تفسیر دیگر، دفاع کرده، بلکه در این روایت خاطر نشان کرده که خود پیامبر نیز به این مسئله تصریح کرده است و دیگر جایی برای تفاسیر «من عندی» دیگر نیست. درباره رویداد مباحله خلدی حدیث دیگری نیز روایت کرده است که باز هم نشان از ارادت خاص او به اهل بیت علیهم السلام دارد. مطابق این روایت، خداوند در قرآن کریم فرموده است: «وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (نساء: ۲۹). ابن عباس در تفسیر آیه می‌گوید:

مقصود آیه این است که اهل بیت پیامبر را نکشید؛ زیرا خداوند در آیه مباحله از تعبیر «نفس» استفاده کرده است. در آیه مباحله مقصود از «أَنْفُسَنَا» حسن و حسین است و مقصود از «نساءنا» فاطمه زهراست و مقصود از «أَنْفُسَنَا» پیامبر و علی است. پس اهل بیت همان کسانی هستند که در آیه مباحله به آن‌ها اشاره شده است (ابن مغزالی، ۱۴۲۷: ۳۷۸).

در میان روایات خلدی، روایتی وجود دارد که روایت بالا را به نحوی تکمیل می‌کند. در روایت بالا از آیه: «وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» این برداشت مطرح شده بود که مقصود آیه این است که دستتان را به خون اهل بیت پیامبر آلوده نکنید. در روایتی دیگر:

رسول خدا با ابتهاج و افتخار به انس می‌فرماید که خداوند به آن حضرت کوثر را عطا کرده است. انس می‌پرسد: کوثر چیست؟ رسول خدا صلی الله علیه و آله جواب می‌دهد: کوثر رودی است در بهشت که طول و عرضش میان مشرق و مغرب بهشت را پر کرده است و اگر کسی از آن بنوشد هیچ‌گاه تشنه نخواهد شد، و البته هر کسی شایستگی نوشیدن از کوثر را ندارد؛ کسانی این شایستگی را دارند که اولاً پیمان خود را با پیامبر نشکسته باشند و ثانیاً دستشان به خون اهل بیت آلوده نشده باشد (خلدی، نسخه خطی شماره ۳۲۰۷، برگ ۲۵ب).

درباره اهل بیت در میان روایات جعفر خلدی مطالب دیگری نیز وجود دارد؛ از جمله اینکه وی در روایتی بیان می‌دارد که اولاً اهل بیت فقط اصحاب کسا هستند و ثانیاً ویژگی‌های هفتگانه‌ای را برای اهل بیت برمی‌شمارد که یکی از آن‌ها (وصایت امیرالمؤمنین) از اختصاصات تفکر شیعی است و نشان می‌دهد خلدی تا چه اندازه به این تفکر نزدیک بوده است. براساس این روایت:

روزی رسول خدا صلی الله علیه و آله به بیماری سختی دچار شده بود و حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها از ایشان عیادت کرد و وقتی ضعف شدید پدر را دید اشک از دیدگانش سرازیر شد. رسول خدا به فاطمه فرمود: ما اهل بیت (دقت کنید که پیامبر خود را جزو اهل بیت می‌داند و این فقط با نظر شیعه سازگار است) هفت ویژگی انحصاری داریم که از آغاز تا پایان خلقت کسی این ویژگی‌ها را نداشته است. در میان این هفت ویژگی پیامبر اشاره می‌کند به اینکه «وصی ما بهترین اوصیاست و او کسی نیست جز شوهرت علی (ابن‌بطریق، ۱۴۱۲: ۳۲۹).

ب. امیرمؤمنان علی علیه السلام

پیش‌تر آوردیم که بخش زیادی از روایات جعفر خلدی درباره حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام است. در میان این روایات مواردی وجود دارد که به صراحت بر جانشینی و خلافت آن حضرت دلالت دارد. در اینجا به بعضی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

روایتی آورده شد که افزون‌بر تعیین افراد اهل بیت وصایت امیر مؤمنان را نیز تأیید کرده بود. وصایت حضرت علی یکی از شاه‌کلیدهای تفکر اهل بیت است که برخی از پیروان مکتب خلفا تلاش کرده‌اند آن را انکار کنند. حال اگر کسی از اهل سنت آموزه وصایت را بپذیرد، برای ما اهمیت بیشتری دارد. خلدی روایت کرده است که روزی رسول خدا صلی الله علیه و آله به دخترش فاطمه سلام الله علیها فرمود: خداوند به اهل زمین نگرست و از میان ایشان پدرت را به پیامبری برگزید. آن‌گاه برای بار دوم به زمین نگرست و شوهرت علی را برگزید و این را از راه وحی به من اطلاع داد. پس من او را به همسری تو درآوردم و وصی خودم قرار دادم (ابن‌بطریق، ۱۴۱۲: ۳۲۹).

درباره ولایت امیرالمؤمنین و اینکه آن حضرت «ولی» مسلمانان پس از رسول خدا بوده است، در میان منابع شیعی هیچ تردیدی وجود ندارد. واژه «ولی» مشکلات و چندمعنایی و کژتابی‌های واژه «مولی» (برای نمونه در حدیث غدیر) را نیز ندارد و به‌سادگی نمی‌توان آن را بر معنایی جز ولایت به‌معنای سرپرستی و رهبری حمل کرد. خلدی در تفسیر آیه انذار: «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» (شعراء: ۲۱۴)؛ (خویشاوندان نزدیکت را بترسان) تعبیر «وَلْيُكِّمِ مِنْ بَعْدِي؛ سرپرست شما پس از من» را از رسول خدا روایت کرده است. شرح ماجرا به‌اختصار از این قرار است که پس از اینکه خداوند متعال در این آیه از رسول خدا خواست خویشاوندان نزدیک خود را به اسلام دعوت

کند، آن حضرت فرزندان جدش عبدالمطلب را مهمان کرد و پس از صرف طعام ایشان را به توحید فراخواند و دست مبارکش را دراز کرد و گفت: چه کسی با من بیعت می‌کند تا برادر و همراه و «سرپرست شما پس از من» باشد؟ و جز امیرالمؤمنین که کم‌سن‌وسال‌ترین فرد جلسه بود کسی با رسول خدا بیعت نکرد (خلدی، نسخه خطی شماره ۳۰۵۴، برگ ۱۲ الف و ۱۲ ب). تعبیر «ولیکم من بعدی» به صراحت بر جانشینی حضرت امیر دلالت دارد؛ به‌ویژه از این نظر که دربارهٔ پس از درگذشت رسول خداست (من بعدی) و نمی‌توان آن را به هیچ معنای دیگری تأویل کرد.

یکی از احادیث بسیار مهم دربارهٔ امیر مؤمنان حدیث طیر است. دربارهٔ این حدیث اختلاف فراوانی میان محدثان اهل سنت وجود دارد و حتی در برخی موارد بعضی از محدثان اهل سنت فقط به خاطر نقل این حدیث مورد طعن قرار گرفته یا خانه‌نشین شده‌اند. برای نمونه، هنگامی که عبدالله بن محمد بن عثمان معروف به ابن سقاء واسطی حدیث طیر را بازگو کرد، به او پدیدند و بیرونش کردند و جای نشستش را آب کشیدند. پس از آن ابن سقاء به خانه رفت و هیچ‌گاه جرئت نکرد بیرون بیاید^۳ (ذهبی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۹۶۶).

مطابق روایت خلدی، روزی پرنده‌ای پخته را به رسول خدا هدیه کردند. ایشان که تنها بودند فرمودند: خدایا، محبوب‌ترین آفریده‌ات را بفرست تا با من از این پرنده میل کند. انس بن مالک خادم رسول خدا می‌گوید: در همان لحظه علی بن ابی‌طالب در زد. گفتم: رسول خدا الان گرفتار است. تا سه بار من مانع شدم که علی وارد شود. تا اینکه بار سوم علی با پا در را باز کرد و داخل شد. پیامبر از علی پرسید: چرا زودتر نیامدی؟ علی گفت: هر بار که می‌آیم انس می‌گوید: پیامبر الان گرفتار است. پیامبر به انس گفت: چرا این کار را کردی؟ گفت: دوست داشتم محبوب‌ترین خلق خدا کسی از قبیلهٔ خودم باشد (خلدی، نسخه خطی شماره ۳۲۰۷، برگ ۲۵ الف و ۲۵ ب).

این رویداد را انس بن مالک روایت کرده است و مخالفت او با ورود امیرالمؤمنین به خانهٔ پیامبر حکایت از این دارد که از همان زمان حیات رسول خدا عده‌ای از اصحاب آن حضرت از جایگاه والای امیر مؤمنان نزد پیامبر چندان خشنود نبوده‌اند و از هر ترفندی استفاده می‌کرده‌اند که مانع تراشی کنند. به همین سبب اصلاً دور از انتظار نیست که با همهٔ تأکیدهای فراوان پیامبر^(ص) بر جانشینی و وصایت امیرمؤمنان، پس از درگذشت پیامبر با جانشینی حضرت علی^(ع) مخالف شده باشد.

خلدی از راویان حدیث غدیر است. او در موارد متعددی حدیث غدیر را تقریباً به صورت کامل روایت کرده است: «من كنت مولاة فعلى مولاة اللهم وال من والاه وعاد من عاداه» و حتی این را نیز روایت کرده که پس از پایان خطبه غدیر عمر بن خطاب نزد امیر مؤمنان آمد و به او تبریک گفت و افزود: «از امروز سرپرست من و همه مؤمنان شدی» (ابن مغازلی، ۱۴۲۷: ۷۱-۷۲؛ ابن بطریق، ۱۴۱۲: ۱۵۳-۱۵۲؛ خلدی، نسخه خطی شماره ۳۰۵۴، برگ ۱۳). باین حال می‌دانیم که درباره دلالت واژه «مولی» در میان شیعه و اهل سنت اختلاف فراوانی وجود دارد. عموم غیر شیعیان «مولی» را به معنای دوست می‌گیرند و حدیث غدیر را مستندی برای اثبات جانشینی امیر مؤمنان تلقی نمی‌کنند. البته ناگفته نماند که امیر مؤمنان خود در کوفه به این حدیث استشهاد کرده و آن را دلیلی برای جانشینی خود به‌شمار آورده و راه را بر تفسیرهای ناصحیح بسته است. نکته حائز اهمیت این است که جعفر خلدی از جمله معدود کسانی است که استشهاد امیر مؤمنان را روایت کرده است. به روایت خلدی، امیر مؤمنان فرمود: سوگندتان می‌دهم به خدا، اگر کسی از رسول خدا شنیده است که فرمود: «هر کس من مولای اویم علی مولای اوست. خداوندا دوست بدار کسی که علی را دوست دارد و دشمن بدار کسی که علی را دشمن می‌دارد و یاری کن کسی که علی را یاری کند و دوست بدار کسی که علی را دوست دارد»، برخیزد و شهادت دهد. پس دوازده نفر برخاستند و شهادت دادند (خلدی، نسخه خطی شماره ۳۰۵۴، برگ ۱۰ الف).

نتیجه:

با بررسی آثار و احوال جعفر خلدی دریافتیم که اولاً وی افزون بر اینکه اوج و فرود مکتب بغداد را تجربه کرده و در عصر خود مفسر و محدث بزرگی به‌شمار می‌رفته است، نقشی بسیار مهم در انتقال میراث صوفیه به نسل‌های بعدی داشته است؛ ولی چه‌بسا بتوان براساس یافته‌های این مقاله ادعا کرد مهم‌ترین ویژگی جعفر خلدی گرایش متشیعانه وی است. جعفر خلدی نه تنها به اهل بیت علیهم السلام ارادت تام و تمام داشته، بلکه در برخی موارد باورهای داشته که به آموزه‌های شیعی بسیار نزدیک است؛ از جمله اینکه حضرت امیر مؤمنان را به جانشینی رسول خدا می‌شناخته و وی را وصی آن حضرت می‌دانسته است. همچنین برخلاف بیشتر اهل سنت، درباره مصداق اهل بیت همچون شیعیان بر این باور است که اهل بیت همان اصحاب کسا هستند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. «لو تَرَکَنی الصوفیةُ لَجِئْتُکُمْ بِإِسْنَادِ الدُّنْیَا». «إِسْنَاد» اصطلاحی حدیثی است و جمع آن آسانید است. علیرضا ذکاوتی قراگزلو در ترجمه تلیس ابلیس (ابن جوزی، ۱۳۶۸: ۲۳۰) این تعبیر را به «سند احادیث» ترجمه کرده است. بعضی نقل‌ها نیز آن را «آسانید» گفته‌اند: «لو تَرَکَنی الصوفیةُ لَجِئْتُکُمْ بِأَسَانِیدِ الدُّنْیَا» (جویر، ۱۴۲۸: ۲۰۴-۲۰۳).
۲. البته در سده‌های بعد کسانی از صوفیه بوده‌اند که به زیارت کربلا رفته و دیگران را نیز به این کار تشویق کرده‌اند؛ از جمله نورالدین عبدالرحمان جامی که در شعری سروده است: کردم ز دیده پای سوی مشهد حسین / هست این سفر به مذهب عشاق فرض عین / کعبه به گرد روضه او می‌کند طواف / رَکَبَ الْحَجِیجَ أینَ تَرَوْحُونَ أینَ أینَ / از قاف تا به قاف پر است از کرامتش / آن به که حیل‌جوی کند ترکِ شید و شین (جامی، ۱۳۴۱: ۷۸؛ شوشتری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۷۵).
۳. «عبدالله بن محمد بن عثمان ابن السقاء الواسطی إنه أملی حدیث الطیر فلم تحتمله نفوسهم فوثبوا به و أقاموه و غسلوا موضعه فمضى و لزم بیته». (رک: غماری، ۱۴۲۸: ۱۵۴).

کتاب‌نامه:

- ابن اثیر، مجدالدین ابوالسعادات مبارک بن محمد شیبانی جزری موصلی. (۱۴۲۴ق)، المختار من مناقب الأخیار، تحقیق مأمون الصاغرجی و دیگران، العین: مرکز زاید للتراث والتاریخ.
- ابن بطریق، شمس‌الدین یحیی بن حسن اسدی ربعی حلّی. (۱۴۱۲ق)، عمدة عیون صحاح الأخبار، تصحیح مالک محمودی و ابراهیم بهادری، چاپ سوم، تهران: ممثلیة الإمام القائد الخامنئی فی الحج.
- ابن جوزی، جمال‌الدین ابوالفرج عبدالرحمان بن علی. (۱۳۶۸)، تلیس ابلیس، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- _____ . (۱۴۲۰ق/۲۰۰۰م)، المنتظم فی تواریخ الملوک و الأمم، تحقیق سهیل زگار، بیروت: دارالفکر.
- ابن خمیس، حسین بن نصر. (۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م)، مناقب الأخبار و محاسن الأخیار، العین: مرکز زاید للتراث و التاریخ، تحقیق محمد ادیب جادر.
- ابن عماد حنبلی، ابوالفلاح عبدالحی بن عماد. (۱۳۵۰ق)، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، قاهره: مکتبة القدسی.

- ابن مغازلی، ابوالحسن علی بن محمد جَلّابی واسطی مالکی (۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م)، مناقب أهل البيت، تحقیق محمد کاظم محمودی، تهران: المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الاسلاميه.
- بَقْلَى شیرازی، ابونصر روزبهان. (۱۳۸۵)، شرح شطحیات شامل گفتارهای شورانگیز و رمزی صوفیان، تصحیح و مقدمه هنری کورین، چاپ پنجم، تهران: طهوری.
- پورجوادی، نصرالله. (آذر - اسفند ۱۳۷۷) «ابن یزدانیا رُموی و منازعه او با مشایخ بغداد»، معارف، دوره پانزدهم، شماره ۳، ۹۱-۶۶.
- جامی، نورالدین عبدالرحمان. (۱۳۴۱)، دیوان کامل جامی، تصحیح هاشم رضی، تهران، پیروز.
- جویر، محمد بن احمد بن علی. (۱۴۲۸ق/۲۰۰۷م)، جهود علماء السلف فی القرن السادس الهجری فی الردّ علی الصوفیة، چاپ دوم، ریاض: مکتبة الرشد.
- حاکم نیشابوری، ابوعبدالله محمد بن عبدالله (۱۴۲۲ق/۲۰۰۲م)، المستدرک علی الصحیحین، بیروت: دارالفکر.
- خطیب بغدادی، حافظ ابوبکر احمد بن علی (۱۴۲۲ق/۲۰۰۱م)، تاریخ مدینه السلام و أخبار محدثیها و ذکر قُطانها العلماء من غیر أهلها و واردیها، تحقیق بشار عواد معروف، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- خُلّدی، جعفر بن محمد بن نصیر، جزء فیهِ من فوائد أبی محمد جعفر بن محمد بن نصیر بن القاسم الخواص الخُلّدی الزاهد، دارالکتب الظاهرية، نسخة خطی شماره ۳۰۵۴.
- _____ . جزء فیهِ من فوائد أبی محمد جعفر بن محمد بن نصیر بن القاسم الخُلّدی الزاهد الخواص عن شیوخه، دارالکتب الظاهرية، نسخة خطی شماره ۳۲۰۷.
- خواجه عبدالله انصاری. (۱۳۸۶)، طبقات الصوفیه، تصحیح محمد سرور مولایی، چاپ دوم، تهران: توس.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین. (۱۳۸۰)، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، تصحیح محمد دبیرسیاقی، چاپ چهارم، تهران: خیام.
- دوری، عبدالعزیز. (۱۳۷۶)، «بغداد»، در: دانشنامه جهان اسلام، ج سوم، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
- ذهبی، أبو عبدالله شمس‌الدین محمد. (۱۴۲۴ق)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.

- _____ . (۱۳۷۴ق)، تذکرة الحفاظ، تصحیح عبدالرحمان معلمی، حیدرآباد، دائرة المعارف العثمانیة.
- رفیعی علامرودشتی، علی. (۱۳۸۰)، «اهل بیت»، در: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد دهم، تهران، انتشارات دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- _____ . (۱۳۷۵)، «تصوف»، در: دایرةالمعارف تشیع، جلد چهارم، تهران، انتشارات شهید سعید محبّی.
- زریکلی دمشقی، خیرالدین بن محمود. (۱۹۹۲م)، الأعلام: قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین، چاپ دهم، بیروت: دارالعلم للملایین.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۵)، جستجو در تصوف ایران، چاپ هفتم، تهران: امیرکبیر.
- سراج طوسی، ابونصر عبدالله بن علی. (۱۹۴۷م)، صحف من کتاب اللمع لأبی نصر السراج، تصحیح ا. ج. آربری، لندن: بی نا.
- سلمی، ابوعبدالرحمن محمد بن حسین. (۱۹۹۷م)، طبقات الصوفیة، تحقیق نورالدین شریبه، چاپ سوم، قاهره: مکتبۃ الخانجی،
- سلمی، ابوعبدالرحمن محمد بن حسین. (۱۴۱۸ق)، تفسیر السلمی و هو حقائق التفسیر، تحقیق سید عمران، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- سوری، محمد. (۱۳۹۲)، تصویر امامان شیعه در متون زهد و تصوف نخستین، رساله دوره دکتری رشته کلام، دانشگاه قم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- شوشتری، قاضی نورالله. (۱۳۸۳)، مجالس المؤمنین، تصحیح ابراهیم عرب پور و دیگران، مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی.
- صفّدی، صلاح الدین خلیل بن ایبک. (۱۴۲۰ق)، کتاب الوافی بالوفیات، تحقیق احمد الارناووط و تزکی مصطفی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۹۰۷م)، تذکرة الأولیاء، تصحیح نیکلسون، لایدن، مطبعة بریل.
- غُماری حسنی مغربی، احمد بن محمد بن صدیق. (۱۴۲۸ق/۲۰۰۷م)، فتح الملك العلی بصره حدیث باب مدینة العلم علی، چاپ دوم. به کوشش عماد سُورور، بی جا، بی نا.
- قاضی تنوخی، ابوعلی محسن بن علی بصری. (۱۹۹۵م)، نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة، تحقیق عبود بن مهدی شالجی، بیروت: دار صادر.

- قرآن کریم.
- قرطبی، عریب بن سعد. (۱۸۹۷م)، *صلة تاریخ الطبری*، لایدن، مکتبه بریل.
- قزوینی، شرف‌الدین عثمان بن محمد. (۱۳۵۹)، ترجمه *جاویدان خرد مسکویه رازی*، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: دانشگاه تهران.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۸۵)، ترجمه *رساله قشیریہ*، ترجمه ابوعلی عثمانی، تصحیحات و استدراکات بدیع‌الزمان فروزانفر، چاپ نهم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مستملی بخاری، ابوابراهیم اسماعیل بن محمد. (۱۳۶۳)، *شرح التعرف لمذهب التصوف*، تصحیح محمد روشن، تهران، اساطیر.
- مسکویه رازی، ابوعلی احمد بن محمد. (۱۳۷۷)، *تجارب الأمم*، تحقیق ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.
- _____ . (۱۴۱۶ق/۱۹۹۶م) *الحکمة الخالده؛ جاویدان خرد*، تحقیق عبدالرحمان بدوی، بیروت: دارالاندلس.
- ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۸۱)، *کتاب الفهرست*، تحقیق رضا تجدد، تهران: اساطیر.
- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان جُنَّابی. (۱۳۸۴)، *کشف المحجوب فی معاملة المحبوب*، مقدمه و تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، چاپ دوم، تهران: سروش.